

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

IBRAT SHE'RIYATIDAGI QADIMGI TURKIY SO'ZLARNING LEKSIK-SEMANTIK TASNIFI

Murodova Gulchiroy Muhiddinovna

Buxoro davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi.

e-mail: murodova@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/10.67227/zs7znn77>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Is'hoqxon Ibratning badiiy asarlarida qo'llangan qadimgi turkiy so'zlarning lingvistik va badiiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Adib ijodida uchraydigan arxaik leksik birliklarning semantik xususiyatlari, uslubiy vazifalari hamda asarlarning badiiy-estetik qimmatini oshirishdagi roli yoritiladi. Shuningdek, qadimgi turkiy leksikaning milliy til taraqqiyoti, tarixiy-madaniy merosni saqlash va o'zbek adabiy tilining boyligini namoyon etishdagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijasida Is'hoqxon Ibrat asarlarida uchraydigan qadimgi turkiy qatlamga mansub so'zlar muhim badiiy-ifodaviy vosita sifatida xizmat qilishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: Is'hoqxon Ibrat, qadimgi turkiy so'zlar, arxaizmlar, leksika, badiiy til, tarixiy so'zlar, turkiy tillar, adabiy meros, uslubiyat, o'zbek tili, lingvistik tahlil, milliy qadriyatlar.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ СЛОВ В ПОЭЗИИ ИБРАТА

Муродова Гульчирой Мухиддиновна

Бухарский государственный университет, независимый исследователь.

Аннотация.

В статье анализируются лингвистические и художественные особенности древнетюркских слов, использованных в литературных произведениях Исокхона Ибрата. Рассматриваются семантические особенности архаических лексических единиц, встречающихся в творчестве писателя, их стилистические функции и роль в повышении художественно-эстетической ценности произведений. Кроме того, раскрывается значение древнетюркской лексики в развитии национального языка, сохранении историко-культурного наследия и демонстрации богатства узбекского литературного языка. В результате исследования установлено, что слова, относящиеся к древнетюркскому лексическому пласту в произведениях Исокхона Ибрата, выступают важными средствами художественной выразительности.

Ключевые слова: Исокхон Ибрат, древнетюркские слова, архаизмы, лексика, художественный язык, историзмы, тюркские языки, литературное наследие, стилистика, узбекский язык, лингвистический анализ, национальные ценности.

LEXICAL-SEMANTIC CLASSIFICATION OF OLD TURKIC WORDS IN IBRAT'S POETRY

Murodova Gulchiroy Muhiddinovna

Bukhara State University, Independent Researcher.

Abstract.

This article analyzes the linguistic and artistic features of Old Turkic words used in the literary works of Is'hoqxon Ibrat. It examines the semantic characteristics of archaic lexical units found in the writer's works, their stylistic functions, and their role in enhancing the artistic and aesthetic value of his literary creations. Furthermore, the study explores the significance of Old Turkic vocabulary in the development of the national language, the preservation of historical and cultural heritage, and the representation of the richness of the Uzbek literary language. The findings indicate that words belonging to the Old Turkic lexical stratum in Is'hoqxon Ibrat's works serve as important means of artistic expression.

Keywords: Is'hoqxon Ibrat, Old Turkic words, archaisms, vocabulary, literary language, historical words, Turkic languages, literary heritage, stylistics, Uzbek language, linguistic analysis, national values.

Kirish. Is'hoqxon Ibrat o'zbek ma'rifatparvarlik adabiyotining yirik vakillaridan biri hisoblanadi. Uning asarlarida xalq tili boyliklari, tarixiy va madaniy meros bilan bog'liq ko'plab til birliklari uchraydi. Xususan, qadimgi turkiy so'zlarning qo'llanishi adib uslubining muhim jihatlaridan biridir. Ushbu maqolaning maqsadi Is'hoqxon Ibrat asarlaridagi qadimgi turkiy so'zlarni aniqlash, ularning semantik xususiyatlari va badiiy funksiyalarini tahlil qilishdan iborat.

Turkiy tillar, jumladan, o'zbek tilining tarixi miloddan burungi davrlarda ildiz otgan, uning tarixi qadimgi oltay davridan boshlanadi [2; 4]. Qadimgi turkiy til leksikasi hozirgi turkiy tillar, jumladan, o'zbek tilining keyingi davrlari leksikasiga asos bo'lgan. Shunga muvofiq ushbu maqolada Is'hoqxon Ibrat badiiy asarlaridagi qadimgi turkiy tilga oid leksemalar hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasi nuqtayi nazaridan baholandi. Ularni belgilashda qadimgi turkiy yodnomalar leksikasi bo'yicha tuzilgan lug'atlar va glossariylardan foydalanildi.

MUAMMONING O'RGANILGANLIK DARAJASI

Turkiy tillar tadqiqiga bag'ishlangan qator tadqiqotlarda ushbu tillarning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari alohida mavzu sifatida o'rganilgan bo'lib, alaxusus, ularning leksik tahlili borasida amalga oshirilgan ishlar, ayniqsa, salmoqlidir. Turkiy tillar tarixiy leksikasini til nuqtayi nazaridan o'rganish jahon tilshunosligida V. V. Radlov, S. E. Malov, A. N. Kononov, N. A. Baskakov, A. M. Shcherbak kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan. O'zbek tilshunosligida esa A. K. Borovkov, E. Fozilov, A. Hojiyev, B. To'yichiboyev, Sh. Rahmatullayev, H. Dadaboyev va boshqa olimlarning ishlari muhim ahamiyatga ega.

Is'hoqxon Ibrat ijodining adabiy xususiyatlari borasida U. Dolimov, B. Qosimov, N. Jabborov, I. Abdullayev kabi olimlar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, biroq shoir she'riyatidagi qadimgi turkiy so'zlarning leksik-semantik xususiyatlari monografik planda yetarlicha o'rganilmagan.

METOD VA METODOLOGIYA

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, semantik, komponent tahlil hamda lingvostatistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida Ibratning "Tanlangan asarlar" to'plamidagi she'rlariga murojaat qilindi.

NATIJALAR

Badiiy adabiyotda qalam tebratgan o'ziga xos ijodkorlar nafaqat adabiy merosning boyishiga, balki istiqomat qilgan davri leksikasining ham taraqqiy etishiga o'zlarining salmoqli hissasini qo'shganlar. Ana shunday ijodkorlardan biri Is'hoqxon Ibrat bo'lib, Ibrohim Davron bu ijodkorga quyidagicha ta'rif beradi: "Is'hoqxon to'ra ulumi diniya va fanniya va adabiyada ustoz komilligi bilan bo'tun Farg'ona va digar jihat Oziyoyi vustoda (O'rta Osiyoda) inkor o'lunmas darajada bir mavqei mumtoza tutmushdur. Is'hoqxon to'ra ulumi diniyada mudarrisdur, fununi dunyaviyda, bilo shubha, arxitektor, texnik va mexanik va fiziqliya ilminda tilfonist, tilig'rofist va yana ximik desak yana ozdur, chunki bu ilmlarni bilur. Is'hoqxon to'ra olim va fozil bir zoti oliy bo'lub, bu turfa fazoili insoniyaga molik... Ba'zi ixtiroti ham bordur" [9].

Is'hoqxon Ibrat she'riyati tilida iste'molda bo'lgan so'z boyligining asosiy qismini, aytilganidek, o'z qatlamga xos leksik birliklar tashkil etadi. Bu qatlam tarkibida muayyan miqdorda qadimgi turkiy til (VII-X) va ilk eski turkiy tilga (XI-XII) oid lug'aviy birliklar ham mavjud. Ularni quyidagi mavzuiy guruhlar bo'yicha tasniflash mumkin [1]:

1. **Yegulik va ichimliklar nomi:** *ozig* (ozig-ovqat ma'nosida), *tuz* (taom ma'nosida), *et* (go'sht), *chog'ir* (may, sharob), *un*, *bol* (asal), *qaymoq*, *saryog'* (sariyog'), *qimiz* va h.k.
2. **Qon-qarindoshlik atamallari:** *ona*, *qiz*, *ota*, *kelin*, *er*, *xotin* (qadimgi turkiy tilda xatun//qatun so'zi, asosan, "xonim" ma'nosida; mashhur va obro'li kishilarning xotinlariga nisbatan qo'llangan), *orqadosh*, *bobo* (qadimgi turkiy tilda baba tarzida ifodalangan va u "ota" ma'nosida qo'llangan), *o'g'il*, *singil*, *qarindosh*, *tog'a*, *yo'ldosh*, *opa*, *qaynота*, *aka*, *uka* va h.k.
3. **Inson tana a'zolarining nomi:** *ko'z*, *oyog'* (oyoq), *yuz*, *yurak*, *qo'l*, *tirnog'* (tirnoq), *ko'krak*, *tish*, *bosh*, *bo'yin*, *og'iz*, *barmoq*, *soch*, *bag'r*//*ko'ks*, *quloq*, *ilik*//*qo'l*, *bel*, *qorin*, *manglay*, *qad*//*bo'y*, *kifrig* (kiprik), *quyin*//*quchog'* (quchoq), *yanog'* (yonoq; yuzning bo'rtiq qismi), *tomoq*//*tamog'* va h.k.
4. **O'simliklar va ular bilan bog'liq tushunchalarning nomi:** *chechak* (gul), *terak*, *og'och* (daraxt), *yaprog'* (yaproq), *momiq* (paxta), *o'sma*, *olma*, *bug'doy*, *o'rik*, *o't*, *tikan*, *somon*, *yantoq*, *tomir* (ildiz), *tarig'* (tariq), *butoq* (yon shox) va h.k.
5. **Narsa-buyum va maishiy turmush jihozlarining nomlari — maishiy leksika:** *ip*, *o'choq*, *chiroq*, *qin* (qin, g'ilof), *qamchin*//*qamchi*, *etak*, *tayoq*, *bashik*, *ketmon*, *pichoq*, *to'r*, *eshik*, *o'roq*, *elak*, *ko'zgu*, *taroq*, *karpich* (g'isht), *igna*, *tog'ora*, *egov*, *qozon*, *tavog'* (tovoq), *yelpig'ich*, *eshkak*, *qoshiq*, *bolta* (qadimgi turkiy tilda baldu shaklida uchraydi) va boshq.
6. **Zoologik terminlar:** *qoplon*, *qush*, *tulki*, *baliq*, *ot*, *qo'ng'iz*, *kapalak*, *it*, *kiyik*, *arslon*, *teva* (tuya), *tovuq*, *bo'ri*, *qaldirg'och*, *zog'*, *chayon*, *eshak*//*eshshak*, *ilon*//*yilon*, *chumoli*, *sigir*, *kuchuk*, *chibun*//*chibin*, *qarchig'ay*, *ulov* (minib yuriladigan hayvon), *quzg'un* (o'limtikxo'r qush), *qarg'a*, *sichqon* va boshq.
7. **Tabiat va iqlim bilan bog'liq so'zlar:** *yog'mur*//*yomg'ur* (yomg'ir), *yel* (shamol), *bulut*, *muz*, *oy*, *quyosh*//*kun*, *yulduz*, *ko'k* (osmon), *yashin*, *chaqmoq*, *borlig'* (koinot, olam), *yolqin* (kamalak) va h.k.
8. **Mavhum tushunchani ifodalovchi leksik birliklar:** *o'gut* (nasihat), *qut* (qut, baxt, davlat), *sezgu* (sezgi), *uyqu*, *uyat*, *sevgi*, *ko'ngil*, *sevinch*, *quvonch*, *qo'rqinch* va h.k.
9. **Diniy tushunchalarning nomi:** *tamug'* (do'zax, jahannam), *uchmoh* (jannat), *tangri* (mo'g'uliy//turkiy) va h.k.
10. **Osmon jismlari va geografiyaga oid nomlar:** *oy*, *quyosh*//*kun*, *yer*, *yurt*, *ochun* (dunyo, olam), *soy*, *qir*, *ko'l*, *buloq*, *qirg'oq*, *yulduz*, *tog'*, *ko'k* (osmon) va h.k.
11. **Vaqt, zamon va fasl tushunchasini ifodalovchi so'zlar:** *tun*, *kun*, *erta* (ertalab; barvaqt), *kech*, *kecha*, *bukun* (bugun), *chog'* (chog', vaqt), *ilk* (ilk, avval), *ilgari*, *qish*, *ko'k*//*ko'klam* (bahor), *tong* va h.k.
12. **Harbiy terminlar:** *o'q*, *yoy* (yoy, kamon), *qilich*, *qalqon*, *qo'shun* (qo'shin) va h.k.
13. **Mansab, unvon va kasb-korni ifodalovchi nomlar:** *xoqon*, *xon*, *bek* (bek, amaldor), *boshliq* (boshliq, rahbar), *soqchi*, *tevachi* (tuyachi) va h.k.

14. **Xususiyat va belgi ifodalovchi so'zlar:** *buyuk, yolg'uz* (yolg'iz), *arig'* (sof, toza), *ulug', usruk* (mast, sarxush), *qiliq* (tabiat, xulq, xarakter), *yovuz, o'ng'ay* (qulay), *qizil, qora, ko'k, sarig'* (sariq), *buzuq, eski, og'ir, egri, och, sovuq, issiq* (issiq) va h.k.

Ibrat she'riyati tilida qadimgi turkiy leksik birliklardan yana kiyim-kechak va ularning qismlarining nomi (*etik, to'n, yeng, yoqa* kabi); yosh xususiyatini anglatuvchi so'zlar (*qiz, erkak, qari//qariya, chol* kabi); urug', xalq nomlarini bildiruvchi etnonimlar (*turk, uyg'ur* kabi); miqdorni bildiruvchi birliklar (*bir, uch, to'rt, besh, yuz, ming//bing* kabi); o'rin-joy tushunchalarini ifodalovchi so'zlar (*qishloq, tegra* (atrof), *uy, o'rin* kabi); ijtimoiy-siyosiy atamalar (*tutqun//tutqu* (asir), *qul* kabi); shaxs tushunchasini anglatuvchi so'zlar (*men//man, sen//san, ul, kishi* kabilar) ham qo'llangan. Ta'kidlash joizki, mazkur mavzuiy guruhlardagi qadimgi turkiy tilga oid lug'aviy birliklar miqdor jihatdan ozchilikni tashkil qiladi.

MUHOKAMA

Is'hoqxon Ibrat lirik asarlari tilida istifoda etilgan qadimgi turkiy so'zlarni hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasi nuqtayi nazaridan baholash muhim ahamiyatga ega. Mazkur so'zlarning aksariyati hozirgi o'zbek adabiy tilida keng qo'llanilsa, ayrimlari iste'moldan chiqib, eskirgan qatlamga kirgan. Shu ma'noda ularni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. **Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanishda davom etayotgan qadimgi turkiy so'zlar:** *yurt, yer, yashin, qilich, qamchi, o'q, temir, tuproq, arpa, tariq, qizil, olma, ona, ota, aka, tog'a, ot, bosh, kema, qor, qum, qoplon, qarg'a, qumg'on, suv, ko'z, quloq, og'iz, oyoq, qorin, tomoq, tikan, yaproq, bug'doy, pichoq, taroq, qin, bolta, baliq, qoplon, chayon, chivin, ilon, eshak, tuya, chumchuq, boyqush, quyosh, oy, yulduz, bulut, tog', qishloq* va boshqalar. Ularning ma'no-mazmuni hozirgi kitobxon uchun tushunarli. Mazkur guruhga kiruvchi leksik birliklar o'zining asl ma'nosini saqlab qolgan.

2. **Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanmaydigan qadimgi turkiy so'zlar (istorizmlar).** Bunday izohtalab, eskirgan, iste'moldan chiqqan so'zlar sirasiga *oziq* (oziq-ovqat ma'nosida), *tuz* (taom, yegulik ma'nosida), *chog'ir* (may, sharob, boda), *og'och* (daraxt), *og'u* (zahar), *asru* (juda ko'p, benihoya, g'oyat, talay), *usruk* (mast, sarxush), *ilik* (qo'l) kabilarni misol sifatida keltirish mumkin.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, qadimgi turkiy leksika Ibrat To'ra she'riyati tili, chunonchi, o'zbek adabiy tili leksik fondining asosiy qismini tashkil etgan va ular ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy, ma'rifiy hamda diniy tushunchalarni ifodalash uchun ishlatilgan. Is'hoqxon Ibrat she'riyatidagi qadimgi turkiy leksikaning muhim ulushini harakat-holat, xususiyat-belgi, narsa-buyum va qarindoshlik tushunchalarini ifodalovchi leksemalar tashkil etadi. Diniy-afsonaviy tasavvurlar va mansab-martabalarini ifodalovchi lug'aviy birliklar miqdori nisbatan kamroq. Shuningdek, Ibrat she'riyati tilidagi qadimgi turkiy so'zlarning aksariyati narsa-buyum nomlarini ifodalaydi. Umuman olganda, mazkur ijodkor o'zbek tili xususiyatlarini chuqur bilgan, uning yangi-yangi imkoniyatlarini mohirona kashf etgan, ulardan san'atkorona foydalana olgan. Is'hoqxon Ibrat umumxalq tilining ajralmas qismi bo'lgan jonli til boyliklaridan keng va ustalik bilan foydalandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibrat I. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2020.
2. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. – Toshkent, 2009. – 369 b.
3. Aliyev A., Sodiqov Q. O'zbek adabiy tili tarixidan. – Toshkent: O'zbekiston, 1994.
4. Begmatov E. O'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. – 200 b.
5. Dadaboyev H., Xamidov Z., Xolmanova Z. O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: Fan, 2007.
6. Dolimov U. Is'hoqxon Ibrat. – Toshkent: Sharq, 1994. – 140 b.
7. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 76 b.
8. Saidov Yo. Jadid badiiy asarlari leksikasi: filol. fan. dokt. ... diss. – Toshkent: O'ZR FA TAI, 2018.
9. Turkiston viloyatining gazetasi. – 1908. – № 56.